

В.Г. Крюков

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПИСЕМНІ ДОКУМЕНТИ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ IX – X СТОЛІТЬ ПРО МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ СТОЛИЦІ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ

У статті проаналізовані повідомлення про столицю Хозарського каганату, що містяться у творах арабських учених IX – X століть, з метою територіальної локалізації не знайдених донині руїн міста Атил. Дані повідомлення містять у собі інформацію про адміністративний устрій столиці Хозарського каганату, склад її населення, економіку та торговельні шляхи, що сполучали Атил з володіннями Арабського халіфату та з країнами Європи. Виявлено, що руїни цього міста мають знаходитися в районі крайньої західної розтоки дельти ріки Волги, у місцевості, яка віддалена на деяку відстань від тієї частини цієї дельти, де в добу раннього Середньовіччя пролягала північна берегова лінія Каспійського моря.

Ключові слова: Хозарський каганат, Атил, руїни, дельта Волги, Каспійське море, берегова лінія, торговельні шляхи, раннє Середньовіччя.

Столиця Хозарського каганату, наймогутнішої держави Східної Європи доби раннього Середньовіччя, місто Атил, являла собою важливий транзитний центр міжнародної торгівлі, що здійснювалася до 965 року Волзько-Каспійським водним маршрутом між країнами Європи і мусульманського Сходу [1, с. 146-148]. Втім, вона була зруйнована під час військового походу збройних сил Київської Русі на чолі з князем Святославом Ігоровичем проти хозарів, що відбувся у 969 році [2, с. 223-227]. Отже, дослідження руїн цього міста може надати важливу інформацію щодо історії не лише власне Хозарії, але також Київської Русі, Дагестана, Азербайджана та Грузії. Однак на наш час руїни Атила не знайдені, і в сучасній археологічній науці проблема виявлення старожитностей цього міста є однією з найбільш актуальних.

У 1952 році було висловлено припущення, згідно з яким руїни Атилу можуть знаходитися десь поблизу від сучасного міста Астрахані [3, с. 81]. Однак, зважаючи на суто здогадний характер згаданого припущення, в історичній літературі утвердилася більш загальна версія щодо локалізації місця розташування руїн столиці Хозарського каганату, згідно з якою дане місце має знаходитися десь у районі дельти ріки Волги [4, с. 46]. Але зважаючи на те, що дельта ріки Волги охоплює великий територіальний простір, задля вирішення згаданої проблеми необхідно обмежити пошуки руїн Атилу через визначення району найбільш вірогідного знаходження цієї історичної пам'ятки. На нашу думку, орієнтиром для локалізації місця знаходження столиці Хозарського каганату є інформація, що міститься в писемних документах починаючи від доби раннього Середньовіччя, і насамперед у творах учених Арабського халіфату IX – X століть. Тому метою даного дослідження є виявлення на засадах виокремлення, систематизації і текстологічного аналізу повідомлень, що подані в арабській географічній писемній традиції визначеної історичної доби, тієї місцевості у районі дельти ріки Волги, де мають знаходитися руїни столиці Хозарського каганату, міста Атил.

Найбільш рання за часом свого походження згадка терміна «Athaul» міститься у творі «Про походження та діяння гетів» / *De origine actibusque Getarum* /, написаному в середині VI століття готським істориком Йорданом. Даний термін міститься в описанні торговельного шляху, яким візантійські товари надходили до дельти ріки Волги від портових міст, розташованих на берегах Керченської протоки, уздовж північних відрогів Кавказьких гір до західного узбережжя Каспійського моря, і потім уздовж цього узбережжя на північ [5, р. 21]. Зважаючи на те, що надалі візантійські товари, згідно з Йорданом, транспортувалися рікою Волгою та її північними притоками до Фінської затоки

Балтійського моря, висловлено міркування, що термін «Athaul» у творі цього автора може означати не лише названу ріку, але також і населений пункт, де відбувалося перевантаження товарів на кораблі, які після цього рухалися проти течії цієї ріки [6, с. 815]. Якщо визнати це припущення за обґрунтоване, то виявляється, селище Атил існувало за 170 років до початку міграції на захід із степів Південного Приуралля та Західного Сибіру угро-тюркських кочових орд гуннів, до складу яких входила етнічна спільність, на яку поширилася етнічна назва «хозари» [7], [8, р. 127], [9, р. 124-125].

Під своєю власною етнічною назвою, тобто як окрема етнічна спільність, хозари / hazar / вперше названі під 555 роком в описанні племінних утворень кочівників Прикавказзя, що міститься у творі «Історія церкви» візантійського хроніста VI століття Захарія Рітора [10, с. 165]. Виявлено, що селище Атил розташовувалося на території «корінної» Хозарії, тобто на тих землях, які залюднили власне хозари. До складу цих земель входили, окрім Нижнього Поволжя, також степова смуга, що пролягала уздовж західного узбережжя Каспійського моря від дельти ріки Волги на півночі до передгір'їв Гірського Дагестану на півдні [3, с. 82-85]. Як й інші міста цієї частини Хозарського каганату, селище Атил первісно являло собою зимовище кочівників, розташоване на березі ріки (або розтоки дельти) Волги [11, с. 25], [12], [13, с. 110]. Втім, дане зимовище кочівників досить швидко перетворилося на багатолюдне місто, обмуроване фортечними стінами й оборонними вежами [14, с. 18]. Згаданому явищу сприяли два чинники, а саме:

1. Спустошливі вторгнення збройних сил Арабського халіфату в Північне Прикавказзя під час арабо-хозарських війн змусили хозарів у 729 або 730 році перенести столицю своєї держави із міста Беленджер, що розташовувалося поблизу від сучасного дагестанського селища Чір-Юрт на березі ріки Сулак [15, с. 25-26], до віддаленої від районів бойових дій, а отже, більш безпечної місцевості, тобто до селища Атил.

2. У місці розташування цього селища збігалися торгівельні шляхи, які поєднували країни Європи та володіння Візантійської імперії у Південно-Західному Криму з мусульманськими областями Західного і Південного Прикаспію та Середнього Сходу. Отже, у IX – X столітті Атил являв собою як столицю Хозарського каганату, так і важливий транзитний центр міжнародної торгівлі означеного часу.

Відбір та систематизація повідомлень досліджуваних нами писемних документів уможливили визначення двох різновидів відмітної за змістовним навантаженням та за сюжетною спрямованістю інформації, а саме розповідей про саму столицю Хозарського каганату і описань торговельних шляхів, які пролягали до цього міста. Із згаданих розповідей виявляється, що столиця Хозарського каганату складалася із двох частин. Західна частина цього міста означена назвою «Біла» / أَلْبَيْضَاءُ /. Вона являла собою адміністративний центр міста, де знаходився палац хакана, збудований із випаленої цегли [16, V, р. 160]. Втім, назву «Біла» було надано цьому селищу не лише через білий колір однієї із веж палацу хакана. Згідно з даними арабських писемних документів, у середовищі хозарів існували дві відмітні за соціальним статусом верстви населення, звані «чорними» та «білими» хозарами [17, р. 223], [18, р. 283; 438. ص. 2, 9]. Висловлено міркування про імовірність залюднення адміністративної частини столиці Хозарського каганату саме «білими» хозарами, тобто представники привілейованої верстви населення названого державного утворення [19, I, с. 194]. Виявлено, що «Біла» знаходилася на правому березі «ріки Йатіл» / نَهْرُ يَتِيل /, тобто Волги [20, с. 307].

Щодо східної торговельної частини столиці Хозарського каганату, означеної назвою «Хамліх» / حَمْلِيخ / [21, р. 454], [22, с. 59], [23, с. 50-52], то вона являла собою сукупність торговельних колоній іноземних купців – мусульман, християн і язичників, а саме слов'ян і русів. Щодо кількості населення згаданих торговельних колоній, то, згідно з тими даними,

що містяться у творі «Золоті луки і родовища коштовностей» / *مَرُوجُ الزَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْأَحْوَاهِرِ* / арабського ученого середини X століття Абу ал-Хасана 'Алі ібн ал-Хусайна ал-Мас'уді, та у «Книзі шляхів царств» / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ الْمَمَالِكِ* / його молодшого сучасника Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, кількість мешканців лише мусульманської торговельної колонії складала 10 000 чоловік. Ця колонія мала 30 мечетей, ринки та лазні, там мешкали муезіни, імами й купці. Щодо співвідношення кількості членів мусульманської общини Хамлиху з населенням столиці Хозарського каганату, то вона виявляється із звістки про те, що двоє із семи суддів Атилу були призначені для здійснення правосуддя над мусульманами, двоє мали чинити суд над християнами, інші двоє – над іудеями (хозарами), і один – над язичниками [24, II, р. 9-12], [17, р. 220-222]. Таким чином, виявляється, що кількість мешканців християнської торговельної колонії та жителів селища «Біле» була приблизно рівною, а чисельність купців та обслуговуючого персоналу слов'яно-руської общини Хамлиху була десь вдвічі меншою порівняно з першими трьома групами населення столиці Хозарського каганату. Таким чином, Атил був великим містом, загальна кількість населення якого складала 30 – 35 тисяч чоловік. Тому відсутність зовнішніх ознак наявності руїн цього міста можна пояснити його розташуванням у тій місцевості, де протягом тривалої історичної доби, що минула від часу загибелі столиці Хозарського каганату відбувався активний процес пересунення ґрунтів. Дана обставина надає підставу для міркування, що місце знаходження руїн Атилу має бути локалізоване не на узбережжі Каспійського моря, а у певній віддаленості від цього узбережжя, тобто у внутрішній місцевості дельти Волги.

Висловлене міркування підтверджується інформацією, наявною в описах арабськими авторами IX – X століть торговельних шляхів, які пролягали до селища Хамлих із Східної Європи та із володінь Арабського Халіфату. Зважаючи на те, що назване селище являло собою по суті величезний ринок, до якого надходили товари із Ірану, Середньої Азії, Закавказзя, Поволжя, Київської Русі, а також із країн Західної Європи [19, I, с. 201], згадані описання є доволі докладними. Зокрема, виявлено, що купці, які складали переважну більшість населення мусульманської колонії Хамлиха, транспортували свої товари морським торговельним шляхом, який пролягав від розташованої на південно-східному узбережжі Каспійського моря області Джурджан через порти прикаспійських мусульманських володінь Табаристан, Гілан, Дайлем, а також Арран, до складу якої входили землі Азербайджану [17, р. 218-219], [19, р. 273, 276], [24, II, р. 25]. Значним центром торгівлі Каспійським морем було мусульманське портове місто-фортеця Дербент, через яке експортні товари із Дагестана, Північного Кавказа та Східного Закавказзя транспортувалися до селища Хамлих [17, р. 219], [24, II, р. 2]. Із описань розглянутих морських торговельних маршрутів у творах учених Арабського халіфату IX – X століть виявляється, що селище Хамлих розташовувалося на певному віддаленні від місця впадіння Волги у Каспійське море. Підтвердженням даного міркування є звістка ал-Мас'уді про те, що торговельна частина столиці Хозарського каганату являє собою крайній пункт Каспійського морського торговельного маршруту, розташований поблизу від входу в Каспійське море, але не на самому узбережжі цього моря [24, II, р. 25].

Дана інформація має підтвердження у повідомленнях арабських писемних документів, які мають своє походження від IX – X століть, про головний напрям подальшого транспортування предметів арабо-мусульманського експорту від столиці Хозарського каганату. Адже експортні товари, які постачалися із вищезгаданих мусульманських володінь до селища Хамлих, а саме льняні тканини та вироблений із них одяг, марена і шафран [17, р. 224, 226], [18, р. 283, 286], [25, с. 135-143], [26, с. 424-425], не мали збуту в столиці Хозарського каганату і транспортувалися від неї рікою Волгою. Що стосується країн, куди ці товари постачалися, то доцільно звернути увагу на повідомлення ал-Мас'уді

про те, що мусульманські купці прагнули потрапити до столиці «правителя слов'ян» / *مَلِكُ الصَّقَالِيَّةِ* /, означеного іменем «ад-Дір» / *الدَّيْر* / [24, III, р. 65], тобто до Києва, правителем якого з 862 до 882 року був Дір, васал норманського конунга Рюрика. Описання маршруту, яким ці мусульманські купці потрапляли до столиці Київської Русі, міститься у записці анонімного арабського мандрівника, напевне купця, яка наведена у творі «Книга коштовних дорогоцінностей» / *كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيسَةِ* / арабського автора початку X століття Абу 'Алі Ахмада ібн Руста [27, р. 143-145]. Зазначимо, що у даному описанні відсутня будь-яка інформація про подорожування автора записки Каспійським морем, але першою країною, через землі якої пролягав його шлях, названа «ал-Баджанакійя» / *الْبَجَانَاكِيَّةُ* /, тобто «країна печенігів», яка ототожнюється дослідниками з територією первісного пробування названої кочової етнічної спільності до 884 року. Згідно з повідомленням візантійського автора середини X століття, імператора Константина VII Багрянородного, прабатьківщина печенігів / *Πατζινακίται* / знаходилася між ріками, званими «Атил» / *ποταμόν Ἀτῆλ* / і «Геіх» / *ποταμόν Γεήχ* / [28, с. 154-155]. На засадах цього повідомлення місце первісного пробування печенігів ідентифіковане з територією, що знаходилася в басейнах рік Волга, Урал та Емба [14, s. 78-79]; [21, р. 313, 443].

Виявляється, що арабський купець на початковому етапі свого подорожування рікою Волгою перетинав землі, що були прилеглі до дельти цієї ріки з півночі. Подальший його маршрут спрямовувався через землі Волзько-Камської Булгарії / *بُلْكَار* / до «країни слов'ян» / *الصَّقَالِيَّةِ* /, і сягав північно-східної частини названої країни, яка була залюднена в'ятичами / *وَأَيُّت* /. Отже, торговельний маршрут від столиці Хозарського каганату до столиці Київської Русі пролягав водною системою «Волга – Ока», і надалі – сухопутним шляхом. Втім, Київ не був кінцевим пунктом подорожування автора «записки», що розглядається, тому що текст даного писемного документа уривається після повідомлення про «країну хорватів» / *جَرْوَاب* /, тобто про залюднену хорватами Західну Галичину, яка входила до складу володінь Святополка I Великоморавського (870 – 894 рр.) / *سَوَيْت بُلْكَ* / [29, с. 356-358]. Виявляється, що мусульманський купець подорожував від Києва Лядським торговельним шляхом, який пролягав через Волинь, Галичину, Краків і Прагу до баварського міста Регенсбурга [30, с. 292-293], [31, с. 354-355]. Належить зазначити, що Волзько-Каспійським торговельним шляхом через столицю Хозарського каганату і територію Київської Русі, ринки Регенсбурга та інших міст Баварії і надходила така велика кількість товарів, вивезених із областей мусульманського Сходу, яка забезпечувала обіг у IX столітті в названій частині Німеччини «баварських грошей», тобто дрібної розмінної монети, що мала назву «semidragma». За своєю ринковою вартістю названа монета дорівнювала половині дірхама [32, s. 271]. Дана обставина зумовила конкретність уявлень арабських авторів IX – X століть про Волзько-Каспійський торговельний маршрут, а отже, детальність їх описань цього маршруту.

Зокрема найактивнішим дієвим компонентом функціонування Волзько-Каспійського торговельного маршруту в «Книзі шляхів і царств» / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ* / автора другої половини IX століття Абу-л-Касима 'Убайдаллаха ібн Хурдазбіга названі «купці-руси» / *تُجَّارُ الرُّوسِ* /, які транспортували свої товари, а саме хутра / *حُلُودُ* / та мечі / *السُّيُوفُ* / «рікою слов'ян» / *نَهْرُ الصَّقَالِيَّةِ* /, званою «Йатіл» / *يَتِيل* /, тобто Волгою, до «Хамлиха, міста хозарів» / *بِحَمْلِيخِ مَدِينَةِ الْخَزَرِ* / [32, р. 154-155], тобто до слов'яно-руської торговельної колонії, що знаходилася у названому селищі. Про інтенсивність транспортування товарів із Київської Русі до Хамлиха Волзьким річковим шляхом свідчить той факт, що арабський географ другої половини X століття Абу ал-Касим (Мухаммад) Ібн Хаукал ан-Нісибі у своєму творі «Книга картини Землі» / *كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ* / означив Волгу «рікою русів» / *نَهْرُ الرُّوسِ* /, а

значимість слов'яно-руської купецької колонії у столиці Хозарського каганату для розвитку міжнародної торгівлі того часу виявляється із повідомлення названого ученого про те, що ця колонія продовжувала свої торговельні операції після захоплення Атилу військом київського князя Святослава Ігоровича у 358 році Гіджри (968 – 969 р. за Р. Х.) [12, I, p. 13, 393-394, II, p. 388], [18, p. 282].

Втім, селище Хамлих не являло собою місце збуту експортних товарів, що надходили туди із Київської Русі. Згідно з Ібн Хурдазбігом, ці товари транспортувалися далі Каспійським морем до області Джурджан, а звідти сухопутним маршрутом постачалися до столиці Арабського халіфату. Отже, місто Багдад і було тим кінцевим пунктом подорожі руських купців, де вони збували свої товари. При цьому ми вважаємо за доцільне згадати про те, що Ібн Хурдазбіг повідомив про такі подробиці, які можуть бути виявленими лише через безпосереднє спілкування з руськими купцями, а саме про те, що купці-руси являють собою «рід із слов'ян» / *جِنْسٌ مِنَ الصَّقَالِيَّةِ* /, вони спілкуються в Багдаді через невільників-слов'ян / *الْحَدَمُ الصَّقَالِيَّةِ* /, які служать у них перекладачами, та виказують себе за християн / *يَدْعُونَ أَنَّهُمْ نَصَارَى* / «і сплячуютъ [лише] джиз'ю» / *فَيُؤَدُّونَ الْحَرَجِيَّةَ* /, тобто подушний податок, який стягувався з тієї частини населення Арабського халіфату, яка сповідувала інші, ніж іслам, релігії, а саме з християн, зороастрійців, іудеїв тощо. Отже, у даному фрагменті під терміном «джиз'я» розуміється мито, яке сплачували іноземні купці, що сповідували будь-яку із згаданих релігій. Величина цього мита складала 1/20-у частину вартості товарів, але була наполовину меншою від того мита, що стягувалося з купців-язичників [7, s. 1137-1139], [34, s. 1097-1098].

Докладність уявлення Ібн Хурдазбіга про маршрут, яким руські купці постачали свої товари до Багдада, та про умови торгівлі цих купців у столиці Арабського халіфату дає підставу вважати за відповідну реаліям звістку цього вченого про те, що від селища Хамлих названі купці «рухаються до моря Джурджан» / *ثُمَّ يَصِيرُونَ إِلَى بَحْرِ جُرْجَانَ* /, тобто до Каспійського моря. При цьому належить звернути увагу на вислів цього ученого «до моря» / *إِلَى بَحْرٍ* /, але не «морем» / *إِنْفَى بَحْرٍ* /. Даний вислів доцільно порівняти з наведеною вище звісткою ал-Мас'уді про розташування селища Хамлих поблизу від входу в Каспійське море, але не на самому узбережжі цього моря. Дана обставина надає підставу для міркування про те, що від столиці Хозарського каганату руську купці подорожували до Каспійського моря тією самою рікою, яка відокремлювала селище Хамлих від адміністративної частини міста Атил, тобто однією з розток дельти Волги. Однак на наш час дельта Волги складається із 12 розток, що вливаються у Каспійське море, із них три розтоки являють собою великі водні артерії. Тому задля визначення місця знаходження руїн Атилу належить виявити, на берегах якої з цих росток вони містяться.

Для цього, на нашу думку, доцільно звернути увагу на описання ал-Істахрі того сухопутного торговельного маршруту, що поєднував селище Хамлих з хозарським містом Семендер / *سَمَنْدَر* / [17, p. 210-222]. У цьому описанні міститься інформація про те, що відстань між названими населеними пунктами дорівнює 7 дням шляху. Названий торговельний маршрут являв собою складову великого сухопутного торговельного шляху, яким візантійські експортні товари транспортувалися до християнської купецької колонії, що знаходилася у селищі Хамлих. Висхідними пунктами згаданого торговельного шляху були портові міста Керч і Фанагорія, що розташовувалися на берегах Керченської протоки. Від названих міст цей шлях пролягав уздовж північних передгір'їв Великого Кавказького пасма на схід, і у місті Семендер він сполучався з іншим сухопутним торговельним маршрутом, що пролягав від мусульманського міста Дербент [19, I, с. 159-160], надалі спрямовувався на північ і уздовж названого узбережжя пролягав до столиці Хозарського каганату [17, p. 219-222], [24, II, p. 2, 9-10]. Отже, саме

велике значення маршруту «Семендер – Хамлих» у міжнародній торгівлі спричинило докладність його описань у творах учених Арабського халіфату X століття.

Втім, ототожнення з реаліями названої у творі ал-Істахрі відстані між Семендером і Хамлихом ускладнюється через те, що місце знаходження руїн Семендера на наш час не визначене остаточно. Висловлене припущення щодо ідентифікації цього хозарського населеного пункту з дагестанським містом Кізляр, розташованим на лівому березі ріки Терек на відстані у 55 кілометрів від узбережжя Каспійського моря [35, s. 47]. Але цьому припущенню суперечать згадки арабських писемних документів доби раннього Середньовіччя про те, що Семендер знаходилося безпосередньо на березі Каспійського моря. Отже, на нашу думку, більш коректним є припущення щодо локалізації цього населеного пункту в районі селища Таркі, яке знаходиться поблизу від південно-західного передмістя столиці Дагестана міста Махачкали [14, s. 18-19], [21, p. 452]. Тому доцільно вважати, що шлях сушею, що пролягав від Семендера до Хамліха уздовж західного узбережжя Каспійського моря, починався саме в районі сучасного міста Махачкали. Що стосується відстані згаданого шляху, то, згідно з підрахунками, зробленими азербайджанською орієнталісткою Наїлі Веліхановою, довжина одноденного переходу в областях мусульманського Сходу доби раннього Середньовіччя дорівнювала 25 арабським милям, тобто 50 кілометрам [20, с. 7]. Отже, виявляється, що відстань у 7 днів шляху є відповідною 350 кілометрам. З урахуванням можливих відхилень названа відстань від Махачкали в реалії сягає західної розтоки дельти Волги. Тому ми вважаємо, що вельми імовірним є те, що саме в цьому районі мають знаходитися не виявлені на наш час руїни столиці Хозарського каганату.

При цьому належить мати на увазі ту обставину, що з часів існування міста Атил до сьогодення Каспійське море значно обміліло, що спричинило зменшення обсягу його водного простору, а отже, і відступ його північної берегової лінії у південному напрямі. Тому доцільно вважати, що довжина розток дельти Волги від початку цієї дельти до впадіння їх у Каспійське море в часи життя авторів досліджуваних нами писемних документів була значно меншою порівняно з сучасною конфігурацією цього географічного пункту. Саме з урахуванням цієї обставини та викладених у даному дослідженні аналізі повідомлень арабських писемних документів IX – X століть ми вважаємо, що археологічні пошуки руїн столиці Хозарського каганату міста Атил належить обмежити тим територіальним простором, який наближений до крайньої західної розтоки дельти ріки Волги і розташований поміж витоків даної розтоки та тією місцевістю північного узбережжя Каспійського моря, де в часи життя авторів досліджуваних нами творів арабської географічної писемної традиції IX – X століть мала знаходитися північна берегова лінія названого водного басейну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Lewicki T. // Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk / [pod redakcją Gerarda Labudy] – Wrocław ; Kraków : Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – Т. I. – 383 s.
2. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Новосельцев А.П. ; ред. М.А. Васильев. – Москва : Наука, 1990. – 263 с.
3. Рыбаков Б.А. Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии) / Б.А. Рыбаков // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия : сборник статей. – Москва : АН СССР, 1952. – С. 76-88.
4. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С.А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва : Наука, 1967. – № 142. – 196 с.
5. Iordanis Romana et Getica // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auctorum antiquissimorum / edidit Societas aperiendis fontibus Rerum Germanicarum medii aevi. Alcimi a viti opera. – Beroloni : Apud Weidmannos, 1850 – 1872. – Tom tertia. – Pars prior.

6. Бартольд В.В. Арабские известия о руссах / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б.Г. Гафуров]. – Москва : Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. II. – Ч. I : Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В.В. Бартольд ; отв. ред. Б.Г. Гафуров. – 1963. – С. 810-858.
7. Grohmann A. Ushr / von A. Grohmann // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A.J. Wensinck, W. Heffening, H.A.R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig : Verlagsbuchhandlung von dem E.J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band IV. – S. 1137-1139.
8. Howorth H.H. The Khazars. Were they Ugrians or Turks? / by H.H. Howorth // Travaux de la troisième Session du Congrès International des Orientalistes St Petersburg 1876 / [edited by Victor de Rosen]. – Leyden : Verlag von E. J. Brill, 1879. – Volume 2. – P. 124-129.
9. Minorsky V.A. New Book on the Khazars / by V.A. Minorsky // *Oriens. Journal of the International soc. For oriental research.* – Leiden : Verlag von E.J. Brill. – 1958. – Volume XI. – № 1, № 2. – P. 122-145.
10. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории СССР / Пигулевская Н.В. ; отв. ред В.В. Струве. – Москва ; Ленинград : АН СССР, 1941. – XLI, 172 с.
11. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке / Коковцов П.К. – Ленинград : АН СССР, 1932. – XXXVIII, 134 с.
12. Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'I-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est «Liber imaginis terrae». Edition secunda / [edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J.H. Kramers; primum edidit M.J. de Goeje, nunc continuata consultantibus R. Blachère, H.A.R. Gibb, P. Khale, J.H. Kramers, H. Von Mžik, C.A. Nallino, A.J. Wensinck]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E.J. Brill, 1938 – 1939. – Fascicle I – II. – VIII, 528 p.
13. Красильников К.И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедончья / К.И. Красильников // Советская археология. – Москва : Наука, 1981. – № 4. – С. 110-125.
14. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840 – 940) / von J. Marquart. – Leipzig : Dieterich, 1903. – L, 557 s.
15. Плетнева С.А. Хазары / Плетнева С.А. ; отв. ред. Б.А. Рыбаков. – [2-е изд.]. – Москва : Наука, 1986. – 89 с.
16. Ibn el-Athiri. Chronicon quod perfectissimum inscribitur / Ibn el-Athiri ; [edidit Carolus Johannes Tornberg]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1869. – Volum secunda. – 236, [7] p.
17. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M.J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E.J. Brill, 1870 – 1894. – Pars I. – 1870. – VIII, 328 p.
18. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M.J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E.J. Brill, 1870 – 1894. – Pars II / 1. – 1873. – VIII, XXII, 406 p.
19. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б.Н. Заходер. – Москва : Восточная литература, 1962 – 1967. – Т. I : Горган и Поволжье в IX – X веках / [отв. ред. Е.А. Беляев]. – 1962. – 278 с. ; Т. II : Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / [отв. ред. Л.А. Семенова, А.И. Фалина]. – 1967. – 210 с.
20. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / [пер. с араб., ком. Наили Велихановой ; отв. ред. З.М. Бунятов, ред. перевода В.М. Бейлис]. – Баку : Элм, 1986. – 427 с.
21. Hudud al-'alam. «The Regions of the World». A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / [translated and explained by V. Minorsky ; with the preface by V.V. Barthold]. – London : Gibb. Memorial Series. New Series XI, 1937. – XX, 524 p.
22. Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Дада, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописям Британского музея / Хвольсон Д.А. – Санкт-Петербург : Имп. АН, 1869. – XIII, 799 с.
23. Zajączkowski A. Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim / A. Zajączkowski // Polska akademia umiejętnosci. Prace Komisji orientalistycznej. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii umiejętności, 1947. – № 36. – 99 s.
24. Maçoudi. Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux. – Paris : Edition Imprimerie Imperiale, 1864 – 1877. – Tome premier. – XII, 572, [8] p. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. – Tome troisième. – 464, [10] p. – Tome quatrième. – XI, 480, [8] p. – Tome septième. – X, 438, [11] p. – Tome huitième. – X, 446, [11] p.
25. Кудрявцев А.А. Древний Дербент / Кудрявцев А.А. ; отв. ред. Г.Г. Гамзатов. – Москва : Наука, 1982. – 171 с.
26. Бартольд В.В. Дербент / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б.Г. Гафуров]. – Москва : Восточная литература, 1963 – 1973. – Т. III : Работы по исторической географии / В.В. Бартольд ; отв. ред. А.М. Беленицкий. – 1965. – С. 419-430.

27. Kitab al-a' lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E.J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VII. – 1892. – VIII, 373 p.
28. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / Константин Багрянородный ; [ред. Г.Г. Литаврин, А.П. Новосельцев]. – Изд. 2-е, испр. – Москва : Наука, 1991. – 494 с.
29. Крюков В.Г. Писемні джерела Арабського халіфату IX – X ст. про етноісторичні процеси на території України : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 / Віктор Григорович Крюков. – Київ, 2010. – 518 с.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, двадцяти книгах / М. Грушевський ; ред. кол. : П.С. Сохань (голова), В.А. Смолій (заст.). – Київ : Наукова думка, 1991 – 1998. – Т. I : До початку XI віка. – 1991. – 736 с.
31. Нидерле Л. Славянские древности / Нидерле Т. ; [пред. ред. кол. П.Н. Третьякова , ред. А.Л. Монгайт ; пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хазанова]. – Москва : Иностранная литература, 1956. – 450 с.
32. Luschin v. Ebengreuth A. Münzwesen / von A. Luschin v. Ebengreuth // Reallexicon der germanischen Altertumskunde. 2 Auflage, völlig neu bearbeitung und erweisung / Begründen von J. Hoops; herausgegeben von H. Beck et al. Akademie der Wissenschaften in Göttingen. – Berlin ; New York : Verlag : Walter de Gruyter und Co, 1984. – S. 271-272.
33. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E.J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p.
34. Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in Ungarischen Sprache / von Z. Gombocz // Suomalais-ugrilainen seura. – Helsinki : Aikakauskirja, 1913 – 1918. – Т. 30. – 743 s.
35. Validi Togan A.Z. Völkerschaften des Chazaren – reiches im neunten Jahrhundert / von A. Z. Validi Togan // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóieata. – Budapest : Körosi Csoma – tarsáság ; Leipzig : O. Harrasowitz , 1926 – 1943. – Kötet 3. – Füzet 1. – 1940. – S. 40-76.
36. Becker C.H. Djizya / von C.H. Becker // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A.J. Wensinck, W. Heffening, H.A.R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig : Verlagsbuchhandlung von dem E.J. Brill und Otto Harrossowita, 1908 – 1936. – Band I. – S. 1097-1098.

В.Г. Крюков

Письменные документы Арабского халифата IX – X веков о месте расположения столицы Хазарского каганата

В статье дан анализ сведений о столице Хазарского каганата, содержащихся в сочинениях арабских ученых IX – X веков, с целью территориальной локализации не найденных донныне развалин города Атыл. Эти сведения содержат информацию об административном устройстве столицы Хазарского каганата, о составе ее населения, экономике и о торговых путях, которые соединяли Атыл с владениями Арабского халифата и со странами Европы. Выявлено, что развалины этого города должны находиться в районе крайнего западного протока дельты реки Волги, в местности, отдаленной на некоторое расстояние от той части дельты, где в период раннего Средневековья пролегла береговая линия Каспийского моря.

Ключевые слова: Хазарский каганат, Атыл, руины, дельта Волги, Каспийское море, береговая линия, торговые пути, раннее Средневековье.

V.G. Krjukov

The written primary sources of the Arabian caliphate of the 9th- 10th centuries about the location of the capital of the Khazarian empire

The article is devoted to the analysis of the intelligence contained in the compositions of the Arabic scholars of the 9th-10th about the capital of the Khazarian empire to territorial identify the ruins of the city Atil which haven't been found yet. These intelligence contains information about the administrative structure, social and national structure of the inhabitants, and about the routes of the trade related Atil to the Arabian caliphate and countries of the Europe. The author has come to the conclusion that these ruins are probably located in the extreme western branch of the delta of the Volga. This spot is situated not far from that part of the delta where the northern coast line of the Caspian Sea was during the period of the early Middle Ages.

Key words: Khazarian empire, Atil, ruins, delta of the Volga, Caspian Sea, the coast line, the routes of the trade, early Middle Ages.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2012.